

Terepkutatás az orosz iparban

Management and Industry in Russia.

Formal and Informal Relations in the Period of Transition

(Szerkesztette: Simon Clark, Edward Elgar Publishing Limited,
Cheltenham, 1995)

A kommunista paranoia, vagy ahogy akkoriban hívták, az éberség jelképe a portás volt. Az a szigorú személy, aki a belépési engedélyt kiállította, aki telefonon felszól, hogy tényleg az érkezett-e és valóban ahhoz, akihez bejelentkezett. Kapu-, határ- és más őrk, cenzorok és önkéntes rendőrök nélkül információ, termék és ember be-/átjuthatott volna, ki tudja hova és mikor. Az ezzel járó felmérhetetlen zűrzavart megakadályozandó, a kommunisták gondosan kiépítették a zárt kutatóintézetek, vállalatok, városok, körzetek rendszerét – és hozzá az igazolványok, az engedélyezés és a pecsételés ügymenetét. A magyar portások száma és ébersége a Kádár-korszak vége felé erősen csökkent. Egyre több kapun lehetett gondtalanul be- és kisétálni, a feladathiány miatti katatón állapotban maga elé meredő portás sok helyen még a be- és kimenők köszönését sem érzékelte.

A Szovjetunióban más volt a helyzet. Ott még a rendszer végóráiban is a zárttság birodalmához tartozott gyakorlatilag az egész *ipar*. Illetéktelen személy, így a társadalmi viszonyok kutatója, aligha léphetett ebbe a világba.

Ezért van, hogy a viszonylag nyitott Magyarországon és Lengyelországban több évtizede folyik az ipari viszonyok, a munkaerőpiac, a vállalati társadalom kapcsolatainak módszeres feltárása. A munka szovjet és posztsovjet világról viszont kevés, közvetett és esetleges a tudásunk.

Simon Clark a University of Warwick szociológiai professzora elsők között érkezett ebbe a kívülálló számára ismeretlen birodalomba. A szovjet rendszer összeomlása után, 1991 végén Clark fiatal orosz társadalomtudósokból kutatócsoportot szervezett. A csoport kéttagú egységei hosszabb időt töltöttek egy-egy orosz iparvállalatban. A részt vevő megfigyelő módszerét kiegészítették mélyinterjúkkal, esetenként a gyári adminisztráció által szolgáltatott statisztikai adatokkal. Vállalatonként különböző jelenségeket figyeltek, de úgy, hogy időnkénti munkaértekezleteiken a többi csapatot érdeklő jelenségekről is referáltak – így összehasonlításra is módjuk nyílt. Kutatási eredményeik egy részét adják kötetükben közre.

A könyv kilenc fejezetből áll. Az első – szerzője *Simon Clark* – ismerteti a fejezetek, valójában önálló tanulmányok főbb megállapításait. A legfontosabb következtetés, amely tárgyatól függetlenül minden rész tanulmányból is kiderül, hogy a törvényeken, rendeleteken vagy akár a gyári belső szervezeti szabályzatokon alapuló formális szabályozás hasznavethetetlen. A vállalat, gyáregység működését informális közmegegyezés, hallgatólagos megállapodások biztosítják. Ha a formális szabályokat követik, ugrásszerűen nő a működőképtelenség esélye. A vezetés és a munkások ezért tudatosan megszegik ezeket a szabályokat.

Szergej Alashejev tereptanulmányában a termelési folyamatot átszövő informális viszonyokat mutatja be. Alashejev nem sokat törődik a termelés technikai feltételeinek a munkások mikrokozmoszával. Jellemző helyzeteket, eseteket mutat be – a kutatócsoport többi tagjával együtt másfél évig részt vevő megfigyelőként számos érdekes példát gyűjtött. A művezetők és a munkások közötti alkuban a norma, a technológiai előírás vagy a fejelemények csupán tárgyalási alapként szolgálnak. Az

ittas munkás többletteljesítménnyel feledteti vétkét, a technológiai, balesetvédelmi előírás áthágását sem veszi észre a művezető, ha hoznia kell a tervet. A központi tervezés összeomlása után lassú változás tapasztalható – a kaotikus munkaszervezés ugyan maradt, de a hiányjavak elosztásán alapuló kisközlő hatalmat a pénzbérek elosztásán alapuló ugyancsak kisközlő hatalom váltja fel.

Alashejev a szerzője a következő tanulmánynak is, melynek címe: A szerelem különös módja, avagy a szovjet termelés sajátosságai. Itt azt a jelenséget vizsgálja, hogy az egészségre káros munkafeltételek között, elavult, balesetveszélyes gépeken, gépsorokon dolgozó munkások számára miért válik önbecsülésük, sikerélményeik fő forrásává a munka, a gép feletti uralom. A nyomorúságos lakás- és életkörülmények, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások hiánya miatt felértékelődik a munkahely. A lakótelepi atomizálódással szemben kellemes alternatíva a munkahelyi közösség, a munkavállalók szolidaritása. A munka szerelmeseit, a gép rejtett tulajdonságait a főnököknél jobban ismerő munkásokat azonban nem csupán az önmegvalósítás élménye vonzza, hanem az, hogy hasonlóan az ipari forradalom kulcspozícióban levő munkásarisztkratáihoz, különös készségeik miatt őket sem lehet egyhamar pótolni vagy lecserélni.

Ahogy terjed a nyugati típusú munkaszervezés, úgy csökken a munkavirtuózok szerepe a termelésben és példája a munkahelyi közösségekben. Erre utal, hogy mind kevesebb fiatal csatlakozik e csoporthoz.

A rendre összeomló termelési terv, a használhatatlan technológiai előírások világában mindenhol különös szerepet kapnak a vállalatok vezetői, az igazgató-menedzserek. A munkások teljesítményének javításában érdekelt erőszakos vállalatigazgatók a szovjet rendszerben is felhajtottak, majd elosztottak hiánycikkeket a jobb munkateljesítmények reményében. Az atyai szigorral és szeretettel a vállalat ügyeit kézben tartó, a vállalati belső bürokratikus rendben, a hierarchikus szervezeten átnyúló, az „emberekkel” közvetlen kapcsolatban álló főnök s vele a *paternalizmus* szerepe különösen megnőtt a Szovjetunió és ezzel az állam-párt összeomlása után. *Pjotr Bizjukov* tanulmánya ezekkel a erős főnökökkel foglalkozik. Hasonlóan Alashejevhez, ő sem vizsgálja egy vagy néhány vállalat(igazgató) és környezetének a kapcsolatát és az igazgatók e feltételek közötti megoldásainak hatékonyságát, hanem vázlatos történeteket ad közre. A történetfűzér fő tanulsága, hogy a paternalista, erőskezű vállalatigazgatók igen hatékonyak bizonyultak. Miután a felettük kiépült hatalmas hierarchia a szocializmus szétesésével részben megszűnt (például a kommunista párt óriási rendszere), részben átalakult – például azért mert a volt Szovjetunió tagköztársaságai önálló államok lettek –, az igazgatók a hatalmi vákuumot kihasználva nagy hatalomra és befolyásra tettek szert.

A tervrendszer sok helyen felváltó vállalatok közötti bartermegállapodások, közvetlen termékcsere, valamint a különexport dollárbevételeinek segítségével egybetartották a nagyvállalatokat, megőrizték befolyásukat, hatalmukat. Sikerült megtartaniuk, sőt maguk mellé állítaniuk a munkavállalók értékes csoportjait, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy vállalataik elkerülték a gazdasági visszaesés okozta összeomlást. Bizjukov szerint az ekként teremtett hatalomnak erős korlátja, hogy várhatóan véget ér a vállalaton belüli szociális béke, és kezdetét veszi az osztályharc. A pénz vásárlóerejének növekedésével a munkavállalók a bérek növelésében és nem a cserékkel szerzett javak elosztásában lesznek érdekeltek.

A következő rövid fejezetben a csoport Szamarában kutató tagjai kommentálják Bizjukov írását. Felhívják a figyelmet arra, hogy a szovjet iparvállalat nem csupán termeléssel foglalkozott, hanem jóléti, egészségügyi, kulturális és oktatási intézmények széles hálózatát működtette. Ugyancsak a vállalati szervezet keretében folyt számos áru és szolgáltatás elosztása. Ezek az alrendszerek ugyancsak forrásai az igazgatók mai hatalmának.

Lena Lapshova és *Irina Tartakovszkaja* a nők helyzetét vizsgálja. Vizsgálatuk terepe

egy ipari nagyvállalat. Üdítő kivétel a laza történetfüzérek után, hogy végre alapos leírását adják a vállalat termelési, szervezeti rendszerének, és különösen alapos elemzésnek vetik alá a munkaerő-állomány szerkezetét és változásait. A statisztikai adatokból és a kiegészítő interjúkból kiderül, hogy a nők kétféle, egymást erősítő diszkrimináció áldozatai ebben a rendszerben. Egyfelől nehezebben jutnak vezető pozícióba, illetve kvalifikált munkát igénylő munkaposztra, másfelől, ha azonos munkakörben vannak, rendre kevesebbet keresnek, mint a férfiak. Helyzetüket tovább nehezítik a sokszor embertelen munkakörülmények, amit csak fokoznak a jórészt férfi munkavezetők előítéletei és durvasága. Férfi munkatársaiktól sem számíthatnak másra: a férfiak vállalatban belül még a társadalmi érintkezés más terepein a nőknek „járó” szokásos udvariasságot és előzékenységet is mellőzik. A munkahelyi konfliktusokat a kiszolgáltatott helyzetben levő nők igyekeznek elkerülni, de ha a konfliktus kirobban, akkor radikálisabban lépnek fel, mint a férfiak. A két szerzőnő ezt az állítását egy, a szemük előtt lezajlott sztrájk leírásával illusztrálja. Miközben élvezettel olvassuk az élet közeli híradást egy munkahelyi konfliktusról, újból az a benyomásunk, hogy a kutatócsoport előzetes munkaterv nélkül, csupán benyomásokra építve, végezte úttörő kutatásait. Mindez nem változtat azon, hogy Lapshova és Tartakovszkaja végkövetkeztetése igen figyelemre méltó: úgy vélik, hogy az orosz paraszttársadalomnak a nőket hagyományosan elnyomó módszereit a szovjet típusú művi modernizáció tovább erősítette.

Paver Romanov az ipari viszonyok elemzői körében igen népszerű művezetők, középvezetők helyzetének változásait követi nyomon. A termelési tervmutatók teljesítésében érdekelt szovjet gyárakban a művezetők is a tonnák és darabszámok bővületében éltek. Különös tudásra tettek szert a tervidőszak végi hajrák, túlmunkák, kampányok szervezésében. A munkásokat elsősorban informális eszközökkel, a jól és a rosszul fizető munkák arányainak szabályozásával, valamint a szociális juttatások elosztásával tudták befolyásolni.

A középvezetők a profitszerzésben érdekelt magántulajdonosok vállalataiban is – a munkások és az igazgatók közé ékelődve – az eltérő fontossági sorrendek összehangolásával, közvetítésével foglalkoznak. A szovjet rendszerben összehangolási képességüket előnytelenül befolyásolta, hogy a döntési jogkörök túlnyomó részét a vállalati vezetők magukhoz vették, a művezetők csak végrehajtották az utasításokat. A magánvállalatbeli társaikénál kisebb volt a hatalmuk a szocialista vállalat művezetőinek a munkások felett is. Ennek fő oka a munkaerőhiány volt. A szovjet rendszer művezetője nem igen élt az elbocsátás eszközével, hiszen nehezen kapott új embert az elküldöttek helyére. A művezetők ebben a helyzetben a vállalati rendszer alacsony presztízsű csoportjává váltak, fizetésük *Romanov* szerint igen gyakran alacsonyabb volt a képzett szakmunkásokénál.

A szocialista rendszer összeomlása után a szovjet óriásvállalatok súlyos értékesítési gondokkal küzdöttek. A tanulmányban vizsgált egyik vállalat, a hadiiparnak szállító Prokat kapacitásainak harmadát használta ki. Az új makroökonómiai és gazdaságirányítási helyzetben a művezetők befolyása hatalma és megbecsülése fokozatosan nőtt. Munkaelosztókból szervezőkké, alsósintű menedzserekké válnak. A vállalati központ rájuk bízta a kapcsolattartást a vevőkkel, ők szervezik s vezetik a pénzbehajtó brigádokat. A munkások feletti hatalmuk is növekedett, aminek a forrása a növekvő munkanélküli-tartalékserreg megjelenése az orosz iparvidékeken. Jól mutatja javuló helyzetüket, hogy fizetésük ma már három-négyszerese a jól kereső munkások bérének.

Marina Kiblitckaja vérbeli társadalomkutatóként egy nem látványos eseménynek, a vállalati rutintevékenységek váratlan és rövid ideig tartó ellehetetlenülésének a leírását használja fel – hogy „mint cseppben a tengert” – bemutassa a tervirányítás számos gyengeségét. Egy metrókocsikat javító vállalat 1992 májusában nem teljesítette a havi tervet – ez sem előtte, sem utána nem fordult itt elő. Mi okozhatta a váratlan eseményt? *Kiblitckaja*

gondosan számba veszi az objektív tényezőket, az anyag- és munkaerőhiány nehézségeit, a géphibákat stb. Nem becsüli le e tényezők fontosságát, ám joggal említi, hogy ezek állandóan hátráltatják a vállalatirányítást, ezért önmagukban nem elegendőek a kiugróan rossz eredmények magyarázatához. Az okot a szerző az addig működő informális viszonyok ellehetetlenülésében látja. Az addig türelmes, a formális teljesítéseket elismerő vevők hirtelen a szállítási szerződések előírászerű betartásától tették függővé a számlák kiegyenlítését. A munkások sem voltak elégedettek a pénzek informális elosztásának rendszerével. A terv nem teljesülése miatti bünbakkereső vizsgálat során azonban kiderült, hogy az összeomláshoz hozzájárult a vezetők közötti hatalmi harc is.

Az informális viszonyok erős konzerváló erejét mutatja be *Valentina Vedenyeva* tanulmánya, amelynek tárgya a korábbi darabér rendszer sikertelen átalakítása minőségi órabérrendszerre. Noha a vizsgált vállalatban a munkások és a menedzsment egyaránt érzékelték a régi bérezési rendszernek a hátrányait, mégis megghiúsították az új alkalmazását. A fő ok, hogy a bizonytalan piaci helyzetben az új értékelési módszereket rosszul, bizonytalanul alkalmazták, ezért a régi „baráti” elosztási módszerek előnyösebbnek látszottak.

A tanulmányok rövid ismertetése remélhetően meggyőzte az olvasót, hogy Simon Clark izgalmas könyvet szerkesztett és adott közre a posztszovjet ipari viszonyokról. Ez azonban elsősorban a tárgy újszerűségének, a fiatal orosz kutatók nyitott, kritikai szellemének köszönhető. A frissesség sem képes azonban ellensúlyozni a kutatási terv érezhető hiányát, az általánosítást gátló esetlegességeket és improvizációkat. Különösen bántóak a kötet módszertani gyengeségei. Az orosz szerzőknek valószínűleg nem magyarázta el a kutatásvezető, hogy az empirikus kutatások során mindig célszerű az állításokat dokumentálni, de legalábbis illusztrálni. Ugyancsak érdemes lett volna felhívni a szerzők figyelmét arra, hogy hasonló események vagy folyamatok eltérő környezetben más hatást válthatnak ki, értékelésük ezért önmagukban aligha lehetséges.

Nem tagadom, előbbi kritikai megjegyzéseimet szomorúsággal vegyes sértettség is motiválta. A lábjegyzetekből és egyéb forrásokból ugyanis kiderül, hogy a szerzői kollektíva vagy nem is tudott, vagy egyszerűen nem vett tudomást a lengyel, a magyar és a jugoszláv üzem- és vállalatkutatásnak az utóbbi 30-40 évben elért és angol nyelven is közzétett eredményeiről. A magyar terepen kutatók közül egyedül a kítűnő Michael Burawoyt említi Clark a bevezetőben, Bródy András, Kornai János, Haraszi Miklós, Kemény István, Zsille Zoltán, Héthy Lajos, Makó Csaba úttörő munkái, Simonyi Ágnes, Neumann László és még számos magyar terepmunkás kutatási eredményei elkerülték a figyelmét.

Furcsa illúziók rabjaként nem kevesen és nem kevés energiával próbáltuk leírni a létező szocializmus valóságos viszonyait. Az adott sokszor erőt, hogy azt képeltük, üzeneteinket a szabad országok tudományos közössége érti és használja. Ennek kevés nyomát találhatjuk a posztszocialista terepen dolgozó tudósok műveiben. Pedig a különös terep kényszerítette módszertani újításainknak ugyanúgy hasznát vehetnék, mint az összehasonlításra alkalmas leírásoknak. Ez persze egy kicsit módosítaná a szakmai hierarchiáknak a nyugati kultúr- és képzési fölény evidenciáját sugalló rendszerét, ami nem érdeke sem az ottani professzori elitnek, sem a főáramba betagozó kelet-európaiaknak.

Laki Mihály